OLIY TA'LIM TALABALARINING MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATIDA METAKOGNITIV KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Asadullayeva Nargiza Sayfullayevna
Nizomiy Ganjaviy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti

Annotatsiya

Ushbu tezisda oliy ta'lim talabalarining mustaqil ta'lim faoliyatida metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishning nazariy-pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Metakognitsiya va metakognitiv kompetensiya tushunchalarining mazmuni, ularning o'zaro aloqasi hamda ta'lim jarayonidagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, maqsad qo'yish, rejalashtirish, o'zini nazorat qilish, o'quv strategiyalarini moslashtirish va refleksiya metakognitiv kompetensiyaning muhim tarkibiy qismlari sifatida asoslanadi.

Kalit so'zlar: metakognitsiya, metakognitiv kompetensiya, mustaqil ta'lim, o'zini o'zi boshqarib o'rganish, rejalashtirish, monitoring, refleksiya.

Kirish

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabaning bilimlarni tayyor holda o'zlashtirishi bilan bir qatorda, o'z ta'lim faoliyatini mustaqil tashkil etishi, o'rganish jarayonini nazorat qilishi va erishilgan natijalarni baholay olishi muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Mustaqil ta'lim talabadan nafaqat o'quv materiallarini o'zlashtirishni, balki o'z imkoniyatlarini anglash, vaqtni samarali taqsimlash, tegishli o'rganish strategiyalarini tanlash va yuzaga kelgan qiyinchiliklarni mustaqil bartaraf etishni ham talab qiladi.

Biroq mustaqil ta'lim uchun topshiriq berishning o'zi talabaning o'quv faoliyatini samarali boshqarishini kafolatlamaydi. Buning uchun talaba nimani o'rganishi, qanday usulda o'rganishi, bilimlarni qay darajada o'zlashtirayotgani va zarur hollarda o'z faoliyatini qanday o'zgartirishi haqida ongli qarorlar qabul qilishni o'rganishi zarur. Mazkur ehtiyoj metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish masalasining nazariy va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Metakognitiv jarayonlarni o'rganish kognitiv psixologiyada muhim yo'nalishlardan biri bo'lib, J. H. Flavellning tadqiqotlari ushbu tushunchaning ilmiy asoslarini shakllantirishga katta hissa qo'shgan [1]. Metakognitiv yondashuvni oliy ta'limdagi mustaqil ta'lim bilan bog'liq holda tahlil qilish talabaning nafaqat bilimlarni o'zlashtirishini, balki o'z o'rganish jarayonini anglash va boshqarish imkoniyatlarini ham pedagogik jihatdan ko'rib chiqishni talab etadi.

Asosiy qism

Metakognitsiya va metakognitiv kompetensiyaning nazariy mohiyati

J. H. Flavell metakognitsiyani shaxsning o'z bilish jarayonlari va ularni boshqarish bilan bog'liq bilimlari hamda monitoringi nuqtayi nazaridan izohlaydi. Olimning yondashuvida metakognitiv bilimlar, metakognitiv kechinmalar, maqsadlar va strategiyalar o'zaro ta'sir qiluvchi muhim tarkibiy qismlar sifatida qaraladi [1]. Ushbu qarash metakognitsiyani faqat o'z fikrlashi haqida xabardorlik bilan cheklamasdan, bilish faoliyatini kuzatish va unga tegishli o'zgartirishlar kiritish bilan bog'liq jarayon sifatida tushunishga imkon beradi.

A. L. Brown metakognitsiyani bilish faoliyatini nazorat qilish, boshqarish va o'zini o'zi tartibga solish masalalari bilan bog'liq holda tahlil qilgan [2]. Uning yondashuvi ta'lim jarayonida talabaning o'z tushunish darajasini aniqlashi, muammolarni sezishi va o'rganish usullarini zaruratga ko'ra

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

o'zgartirishining ahamiyatini ochib beradi. Shu jihatdan Flavell metakognitiv bilim va monitoringning nazariy mohiyatini yoritishga urg'u bergan bo'lsa, Brown metakognitiv nazorat va uning o'quv faoliyatida namoyon bo'lishiga e'tibor qaratadi.

B. J. Zimmerman tomonidan ishlab chiqilgan o'zini o'zi boshqarib o'rganish yondashuvi esa maqsad qo'yish, o'quv faoliyatini rejalashtirish, strategiyalarni qo'llash va natijalarni baholash jarayonlarini o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqadi [3]. Metakognitsiya va o'zini o'zi boshqarib o'rganish o'zaro yaqin bo'lsa-da, ular aynan bir tushuncha emas. Metakognitsiya o'z bilish faoliyati haqidagi bilim va uni nazorat qilish jarayonlariga qaratiladi.

O'zini o'zi boshqarib o'rganish esa metakognitiv jarayonlar bilan bir qatorda motivatsiya, xulq-atvor va ta'lim muhitini boshqarish kabi jihatlarni ham qamrab oladi.

Bu ta'rif mazkur tezis uchun ishchi ta'rif hisoblanadi. U metakognitiv bilim va nazoratni talabaning mustaqil ta'limdagi amaliy faoliyati bilan bog'laydi.

Metakognitiv kompetensiyalarning tarkibiy qismlari

Talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatida metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish ularning bir-biri bilan bog'liq tarkibiy qismlarini izchil shakllantirishni nazarda tutadi.

Birinchidan, o'z ta'lim faoliyatini anglash va maqsad qo'yish. Talaba o'zining mavjud bilimlari, qiyinchiliklari va o'rganishga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlashi, kutilayotgan natijani belgilashi lozim. Aniq maqsad ta'lim faoliyatiga yo'nalish beradi hamda natijani baholash uchun mezon yaratadi.

Ikkinchidan, rejalashtirish. Ushbu tarkibiy qism topshiriqni bajarish bosqichlarini belgilash, zarur manbalarni tanlash, vaqtni taqsimlash va mos o'rganish strategiyasini aniqlashni qamrab oladi. Rejalashtirish mustaqil ta'limni tartibsiz harakatlar yig'indisidan maqsadga yo'naltirilgan jarayonga aylantirishga yordam beradi.

Uchinchidan, o'zini nazorat qilish va monitoring. Talaba o'rganish jarayonida materialni qay darajada tushunayotganini, belgilangan rejaga amal qilayotganini va qo'llayotgan strategiyasi kutilgan natijani berayotganini kuzatib borishi kerak. Masalan, mavzuni o'qib chiqish bilan cheklanmasdan, asosiy g'oyalarni mustaqil izohlash yoki savollarga javob berish orqali o'z tushunishini tekshirishi mumkin.

To'rtinchidan, o'rganish strategiyalarini moslashtirish. Monitoring jarayonida qiyinchilik aniqlansa, talaba dastlabki usulni o'zgartirishi, qo'shimcha manbadan foydalanishi, ma'lumotni sxemalashtirishi yoki yordam so'rashi mumkin. Bu kompetensiya o'quv qiyinchiliklariga moslashuvchan munosabatda bo'lish va ta'lim faoliyatini ongli boshqarish imkonini beradi.

Ushbu tarkibiy qismlar alohida ko'nikmalar bo'lishi bilan birga, yagona boshqaruv siklini tashkil etadi: maqsad qo'yish va rejalashtirish faoliyatni boshlashga, monitoring hamda strategiyani moslashtirish jarayonni boshqarishga, refleksiya esa keyingi o'rganish uchun xulosa chiqarishga xizmat qiladi. Bunda refleksiya natijasida olingan xulosalar navbatdagi ta'lim maqsadlarini belgilashga asos bo'lishi mumkin.

Metakognitiv kompetensiyalarning mustaqil ta'limdagi ahamiyati

B. J. Zimmerman o'zini o'zi boshqarib o'rganishda maqsad qo'yish, vaqtni boshqarish, o'rganish strategiyalarini tanlash, o'z faoliyatini baholash va o'ziga nisbatan ishonch kabi omillarning ahamiyatini ko'rsatadi [3]. Ushbu yondashuv mustaqil ta'limda talabaning faol ishtiroki faqat topshiriqni mustaqil bajarish bilan belgilanmasligini, balki o'quv jarayonini ongli boshqarish qobiliyati bilan ham bog'liqligini ko'rsatadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Metakognitiv kompetensiyalari rivojlangan talaba o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni vaqtida aniqlashi, o'quv faoliyatini rejalashtirishi va natijaga erishish uchun qo'llanayotgan strategiyalarni tanqidiy baholashi mumkin. Bunday yondashuv talabaning ta'lim jarayonidagi mas'uliyatini kuchaytirishga va mustaqil qarorlar qabul qilishiga sharoit yaratadi.

Biroq metakognitiv kompetensiyalarning mavjudligi o'z-o'zidan yuqori akademik natijalarni kafolatlamaydi: natijaga talabaning boshlang'ich tayyorgarligi, motivatsiyasi, o'quv topshiriqlarining xususiyatlari va ta'lim muhiti ham ta'sir ko'rsatadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish talabalarga faqat mustaqil topshiriqlar berish bilan cheklanmasligi lozim. O'qituvchi maqsad qo'yish, rejalashtirish, o'zini tekshirish va refleksiya qilish jarayonlarini namoyish etishi, yo'naltiruvchi savollar va o'zini baholash mezonlarini taqdim etishi hamda talabalarni bosqichma-bosqich mustaqil boshqaruvga olib kelishi maqsadga muvofiq.

Nazariy tahlil asosidagi mualliflik umumlashtirishi

Yuqoridagi nazariy qarashlarni umumlashtirish asosida talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatida metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishni uchta o'zaro bog'liq yo'nalishda ko'rib chiqish mumkin: talabaning o'z bilish faoliyati haqidagi bilimlarini shakllantirish; o'rganish jarayonini rejalashtirish va monitoring qilish ko'nikmalarini rivojlantirish; natijalarni tahlil qilish orqali keyingi ta'lim faoliyatini takomillashtirish.

Ushbu umumlashtirish mustaqil ta'limni faqat tashqi nazoratning kamayishi sifatida emas, balki talabaning o'z o'rganish jarayonini ongli ravishda boshqarish darajasining ortishi sifatida talqin qilishga imkon beradi. Shu bilan birga, metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish izchil pedagogik qo'llab-quvvatlash, maqsadga yo'naltirilgan topshiriqlar va muntazam refleksiyani talab etadi.

Xulosa

O'tkazilgan nazariy-tahliliy umumlashtirish asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Metakognitsiya talabaning o'z bilish faoliyati haqidagi bilimlari va ushbu faoliyatni nazorat qilish jarayonlarini qamrab oladi. Metakognitiv kompetensiya esa mazkur bilim va ko'nikmalarni ta'lim vazifalarini bajarishda amaliy qo'llay olish bilan tavsiflanadi.

2. Metakognitiv kompetensiyalarning maqsad qo'yish, rejalashtirish, monitoring, strategiyalarni moslashtirish va refleksiya kabi tarkibiy qismlari o'zaro bog'liq bo'lib, mustaqil ta'limni ongli va maqsadga yo'naltirilgan tarzda tashkil etishga xizmat qiladi.

3. Metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish talabaning o'z ta'lim faoliyatiga mas'uliyat bilan yondashishi, qiyinchiliklarni aniqlashi va o'rganish usullarini takomillashtirishiga pedagogik sharoit yaratadi.

4. Oliy ta'lim amaliyotida ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish uchun o'qituvchi tomonidan rejalashtirish, o'zini nazorat qilish va refleksiya jarayonlarini izchil qo'llab-quvvatlash, talabalarni esa bosqichma-bosqich mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish zarur.

Shunday qilib, metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini takomillashtirishning muhim nazariy-pedagogik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur xulosa taklif etilayotgan rivojlantiruvchi metodikani ishlab chiqish va uning samaradorligini keyingi empirik tadqiqotlarda tekshirish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar
1. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. American Psychologist, 34(10), 906–911. https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.906
2. Brown, A. L. (1987). Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms. In F. E. Weinert & R. H. Kluwe (Eds.), Metacognition, Motivation, and Understanding (pp. 65–116). Lawrence Erlbaum Associates.
3. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. Theory Into Practice, 41(2), 64–70. https://doi.org/10.1207/S15430421TIP4102_

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.